

“AVTOPSIXOLOGIK LIRIKANING NAZARIY XUSUSIYATLARI”**Melimurodova Maftuna Shuhratovna***DTPI O'zbek tili va adabiyoti fakulteti II bosqich magistranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada avtopsixologik lirika va uning kelib chiqishi, genizi va taraqqiyoti, lirik qahramon va shoir shaxsiyati, uning nazariy xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: lirika, avtopsixologik lirika, lirik qahramon, meditative lirika, hissiy mushohada, epic element.

Avtopsixologik lirika - bu shaxsning ichki dunyosini, his-tuyg'ularini, o'y-fikrlarini va tajribalarini ifoda etadigan adabiy janr bo'lib, uning kelib chiqishi va taraqqiyoti asrlar davomida insoniyatning o'zini anglash va ichki dunyosini tushunishga bo'lgan intilishidan kelib chiqadi.

* Qadimgi davrlar: Qadimgi Yunoniston va Rim davrlarida she'riyatda shaxsiy his-tuyg'ularni ifoda etishga bo'lgan moyillik mavjud edi. Misol uchun, Sappho (miloddan avvalgi VII-VI asrlar) o'zining sevgi va hasratga to'la she'rlari bilan mashhur edi.

* O'rta asrlar: O'rta asrlar davrida diniy mavzuli she'riyat ustunlik qilgan bo'lsa-da, ba'zi shoirlar o'zlarining shaxsiy hayotini va his-tuyg'ularini ifoda etishga urinishlari mumjud edi.

* Uyg'onish davri: Uyg'onish davrida insoniyatga bo'lgan qiziqishning kuchayishi bilan shaxsning ichki dunyosiga bo'lgan qiziqish ham kuchaydi.

* Romantizm davri: Romantizm davrida avtopsixologik lirika keng tarqaldi. Shoirlar o'zlarining his-tuyg'ularini, xavotirlarini, orzularini va tabiat bilan bo'lgan aloqasini ochiqchasiga ifoda etishga harakat qilishdi.

Taraqqiyoti:

* XIX asr: XIX asrda realizm davrida avtopsixologik lirika yanada chuqurroq va haqiqiyroq bo'ldi. Shoirlar ijtimoiy muammolar, insoniyatning qiyinchiliklari va psixologik inqirozlarini aks ettirishga harakat qilishdi.

* XX asr: XX asrda modernizm va postmodernizm davrlarida avtopsixologik lirika yanada eksperimental va murakkab bo'ldi. Shoirlar o'zlarining his-tuyg'ularini ifoda etish uchun yangi uslublar va texnikalarni qo'llashdi.

* XXI asr: XXI asrda avtopsixologik lirika o'zining o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qolgan holda, texnologiya va ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri ostida yangi shakllarni o'zlashtirmoqda.

Hozirgi davrda avtopsixologik lirika:

* Avtopsixologik lirika hozirgi kunda ham o'zining dolzarbligini saqlab qolgan.

* Shoirlar shaxsiy his-tuyg'ularni, ijtimoiy muammolarni, insoniyatning qiyinchiliklari va zamonaviy hayotning ta'sirini aks ettirishda ushbu janrdan foydalanishda davom etishmoqda.

Avtopsixologik lirikaning genezisi va taraqqiyoti insoniyatning o'zini anglash va ichki dunyosini ifoda etishga bo'lgan doimiy intilishining guvohidir. Ushbu janr o'zining o'ziga xos xususiyatlarini saqlab qolgan holda, davr talablariga moslashib, yangi shakllarni o'zlashtirishda davom etadi.

Jahon adabiyotshunosligida she'r ilmi, janr va shakllar nazariyasiga oid qarashlar har doim yangilanib, rivojlantirilib kelinmoqda. Bu haqdagi fikrlar Sharq mumtoz adabiyotshunosligida ko'pincha tarixiy va biografik asarlar tarkibida sinkretik tarzda ifodalangan. Xususan, bugungi globallashuv zamonida ham muayyan davr adabiyoti va madaniyatini alohida bir ijodkorlar asarlari misolida o'rganish, ular ijodida namoyon bo'layotgan an'ana va novatorlik, janrlar va shakllar borasidagi o'ziga xoslik, individual uslub va mahorat, inson va davr, tarixiy haqiqat va badiiy tasvir kabi ilmiy-nazariy masalalarni o'rganishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Janrlar va shakllar haqidagi nazariy asoslarning ma'lum ijodkorlar asarlari tahlili misolida olinishi ularning individual uslubi, poetik mahorati, adabiy-estetik qarashlari, g'oyaviy yo'nalishlarini aniqlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda.

Dunyo adabiyotshunosligida she'riyatdagi leksik o'ziga xoslik, makon va zamon muammosi, lirik qahramonning ma'naviy olami, asardagi ruhiyat tasviri bilan birga pafosni yuzaga keltiruvchi vositalar, mumtoz she'riyatda qo'llanilib kelingan badiiy san'atlar, vazn xilma-xilligi, shakliy-uslubiy va kompozitsion mahorat masalalarini o'rganishga keng e'tibor qaratilmoqda.

Mamlakatimizda bugungi kunda ilm-fan, milliy **qadriyatlar va badiiy** adabiyotning rivojlanishi **borasida sezilarli ishlar amalga oshirilmoqda**. "O'zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o'rganish va targ'ib qilish, ko'pqirrali bu mavzuni bugungi kunda dunyo adabiy makonida yuz berayotgan eng muhim jarayonlar bilan uzviy bog'liq holda tahlil etib, zarur ilmiy-amaliy xulosalar chiqarish, kelgusi vazifalarimizni belgilab olish, o'ylaymanki, katta ahamiyatga ega"

Lirika (yun. cholg'u asbobi) adabiy tur sifatida qadimdan shakllangan bo'lib, o'zining bir qator xususiyatlariga egadir. Lirikaning belgilovchi xususiyati sifatida uning tuyg'u-kechinmalarni tasvirlashi olinadi. Ya'ni, epos va dramadan farq qilaroq, lirika voqelikni tasvirlamaydi, uning uchun voqelik lirik qahramon ruhiy kechinmalarining asosi, ularga turtki beradigan omil sifatidagina ahamiyatlidir. Shu bois ham lirik asarda voqelik lirik qahramon qalb prizmasi orqali ifodalanadi, yana ham aniqrog'i, lirikada kechinmani tasvirlash uchun yetarli miqdordagi voqelik "parchalari", detallargina olinadi. Lirikaning asosiy obrazi — lirik qahramon (ba'zan u lirik subyekt deb ham yuritiladi). Ko'pincha lirik qahramon deganda muallif

tushuniladiki, bu har doim ham to'g'ri bo'lavermaydi. Zero, shoir o'zining kechinmalarini tasvirlashi ham, o'zganing ruhiyatiga kirgan holda o'sha "o'zga shaxs" kechinmalarini tasvirlashi ham mumkin. Bu o'rinda yana bir muhim masala shuki, she'rda hatto shoir o'z kechinmalarini tasvirlagan holda ham lirik qahramon bilan real shoir orasiga tenglik alomati qo'yib bo'lmaydi. Chunki, L.Tolstoy aytmoqchi, har bir inson qalbida mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan barcha qalblar imkoniyat tarzida mavjuddir, shunga ko'ra, shoir o'zganing holatiga kirishi, ma'lum hayotiy situatsiyadagi istalgan insonning kechinmasini his qilishi ham mumkin. Masalan, Cho'lponning "Men va boshqalar" she'ri garchi lirik "men" tilidan berilgan bo'lsa-da, uning lirik qahramoni shoir emas, balki o'zbek qizining umumlashma obrazi ekanligi oyday ravshan. Lirik qahramon, epik asar qahramonlaridan farqli o'laroq, noplastik obraz sanaladi. Lirik asarda subyektning noplastik obrazi yaratilgani bois ham u o'quvchi tasavvurida tashqi ko'rinishi bilan gavdalanmaydi, mavhumligicha qoladi, aniqrog'i, o'quvchi o'zini uning o'rnida ko'radi, uning kechinmalariga turtki bergan holatni his qiladi, ko'nglidan kechgan kechinmalarni o'z ko'nglida ham kechiradi,— o'zini ko'rolmaydi. Masalan, tubandagi she'rni shu jihatdan ko'zdan kechirishimiz mumkin: Ko'ksimga qo'yilgan bu boshni endi Gohida ko'z qiyib, gohida qiymay Va buning ustiga seni unutilmay Yashash axir menga ko'p qiyin. "Bora-bora sevib ketarman Men erimni balki keyinroq",— Degan xayol bilan yashaysan, Mendan ko'ra senga qiyinroq. (U.Qo'chqor) She'rni o'qigan kitobxon lirik qahramonni — qaysidir sababga ko'ra sevgilisiga yetisholmagan, endilikda o'zining oilasida sokin va totuv umrguzaronlik qilayotgan, turmush o'rtog'ini-da samimiy hurmat qiluvchi va ayni paytda sevgisini ham unutilmagan odamni tasavvur qiladi, o'sha odamning ruhiy holatiga kirib, uning kechinmalarini qalbdan o'tkazadi. Yuqorida aytdikki, lirik qahramon bilan real shoir teng emas, ya'ni, shu she'rni yozish uchun shoirning albatta sevgilisiga yetisholmagan va hamon o'sha sevgisini qo'msab yashayotgan odam bo'lishi shart qilinmaydi. Fikrimizning yorqin dalili shuki, siz, ya'ni she'rxon, bu holatni his qilasiz, holbuki, unda tasvirlangandek hayotiy holatni real hayotda boshdan kechirmagansiz, faqat, Tolstoy aytmoqchi, qalbingizda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan barcha qalblar imkoniyat tarzida yashaydi. Shoir va lirik qahramon munosabatini asosga olgan holda biz lirik asarlarni ikkiga: avtopsixologik va ijroviy lirikaga ajratamiz. Avtopsixologik lirika deganda lirik qahramon bilan shoir shaxsiyati mos tushgan, ikkalasi bir-biriga yaqin bo'lgan she'rlar tushuniladi. Ya'ni, avtopsixologik she'rlarda shoir o'z qalbiga murojaat qiladi, o'zo'zini ifodalaydi. Agar avtopsixologik lirikaga mansublik uchun shoir shaxsiyati va lirik qahramon orasidagi yaqinlik (aynan moslik emas) kifoya deb qarajak, u holda lirik asarlarning aksariyati avtopsixologik xarakterga ega ekanligi ma'lum bo'ladi. Shoir shaxsiyati bilan lirik qahramonning mos tushmasligi ochiq ko'rinib turgan she'rlarni ijroviy lirika (rus adabiyotshunosligida "ролевая лирика") deb yuritamiz. Bu xil she'rlarning ijroviy

lirika deb nomlanishiga sabab shuki, ularda shoir o'zga shaxs ruhiyatiga kiradi, go'yo uning rolini o'ynaydi va asarda uning qalbini suratlantiradi. Shuni yodda tutish lozimki, mazmun jihatidan ajratiluvchi janrlar (falsafiy, ishqiy, siyosiy va h.) bularning har biriga birdek singishib ketaveradi (ya'ni, avtopsixologik lirika ham, ijroviy lirika ham mazmunan falsafiy, ishqiy, siyosiy va h. bo'laverishi mumkin). Ma'lumki, lirik asarlar asosan she'riy nutq shaklida yoziladi, biroq "she'riy asar" va "lirik asar" tushunchalarini bir-biridan farqlash joiz. Sababki, badiiy adabiyotda she'riy yo'lda yozilsa-da, lirikaga aloqador bo'lmagan asarlar ham mavjud (epik dostonlar, she'riy romanlar). Shuningdek, lirik asar odatan hajmining kichikligi bilan xarakterlanadi, sababi u odatda lirik qahramon ko'nglida lahzalar davomida kechgan his-tuyg'u, o'y-fikrni ifodalaydi. Ayni choqda, hozirgi she'riyatda hajman birmuncha katta she'rlar ham uchraydiki, ularda lirik qahramon ko'nglida muayyan vaqt davomida kechgan jarayonlar, histuyg'u va o'y-fikrlarning kurashi, turfa evrilishlari qalamga olinadi. Jumladan, A.Oripovning "Bahor" she'ri bunga yorqin misol bo'la oladi. Mazkur she'r davomida lirik qahramonning kayfiyati (shunga mos tarzda she'r ruhi, intonatsiyasi) bir necha bor o'zgaradi: bahor kelganidan quvonish – yo'qotish iztiroblari – hayot va o'lim haqidagi mushohadalar – isyon – itoat – yana bahor quvonchi... Shunga qaramay, lirik kechinma vaqti uzaysa-da, "Bahor" she'rida ham vaqt hissi "hozir"ligicha qoladi. Lirik asarlar odatda monologik nutq shakliga ega, ularda histuyg'u, kechinmalar lirik qahramon tilidan monolog tarzida ifodalanadi. Biroq bu lirikaga dialogik nutq shakli begona degani emas. Dialogik nutq lirik asarlarda ham uchraydi. Jumladan, mumtoz she'riyatimizdagi savol-javob asosiga qurilgan baytlar bunga misol qilinishi mumkin:

"Nuqta lab ustida bejodur", desam aydi kulib:

"Sahv qilmish kotibi qudrat magar tahrirda".

(Furqat)

Mumtoz shoirlarimiz tomonidan juda ko'p qo'llangan bu usul she'rlarga joziba va hayotiylik baxsh etgan. Dramaning lirikaga ta'siri o'laroq, hozirgi she'riyatda dialogik nutq salmoqli bo'lgan she'rlar ham mavjud. Misol uchun A.Oripovning "Samolyotda yozilgan she'r"ini olaylik:

Charh urar erdim fazoda, yulduzim yo'ldosh edi,

Yulduzimga termulib yulduz ko'zimda yosh edi.

Der edim: - Jon yulduzim, vaslingga bir yetkaz mani,

Der edi: - Ko'k sevmagay senday gunohkor bandani.

Charh urar erdim fazoda, yulduzim yo'ldosh edi,

Yulduzimga termulib yulduz ko'zimda yosh edi.

Der edim: - Tush, yulduzim, yo'qsa zaminga sen o'zing.

Der edi: - Xush ko'r magay tashvishli yerni yulduzing.

Ko'rib turganimizdek, ushbu she'rda dramatik lavha yaratiladi, shu bois ham unda dialogik nutq, garchi u monologik nutq tarkibiga kirgan bo'lsa-da, she'r mazmunini ifodalashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Xuddi shu gapni U.Azimning "Buyumlar haqida ballada", "Boysun haqida g'amgin ballada...", X.Davronning "Qaydasan, Xurshid Davron?", "Dunyo go'zal, dedi" kabi she'rlari haqida ham aytish mumkin. Demak, lirik turdagi asar ham boshqa adabiy turlarga xos xususiyatlarni qisman o'ziga singdiradi. Jumladan, lirik asarda voqelikka oid tafsilotlar (epik element) juda kam bo'lib, ular kechinmani ifodalash, uning omillarini ko'rsatishga yetarli miqdordagina olinadi. Ya'ni, bu o'rinda asosiy me'yor — fragment tarzida olingan epik elementlarning lirik qahramon holatini tasavvur qilish uchun yetarliligi. Shuningdek, lirik asarda yana epik asarga xos voqeabandlik, dramatik asarga xos dialogik holatlar, o'ziga xos "sahna" yaratish hollari ham uchraydi. Biroq har ikki holda ham bu elementlar kechinmani tasvirlash va ifodalashga xizmat qiladi, chunki lirik asar uchun voqeani yoki "sahna"ni tasvirlash maqsad bo'lolmaydi, ular vosita xolos.

Lirik turga mansub asarlarni janrlarga ajratishda ham turlicha prinsiplar mavjudligini ta'kidlash kerak. Adabiyotshunoslikda ulardan ikkitasi — shakl xususiyatlaridan kelib chiqib tasniflash hamda mazmun xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tasniflash kengroq tarqalgan. Jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotiga nazar soladigan bo'lsak, unda she'rlarning ko'proq shakl xususiyatlaridan kelib chiqilgan holda janrlarga ajratilishiga guvoh bo'lamiz. Masalan: ruboiy o'zining to'rt misradan tashkil topishi, hazaj bahrining axrab va axram shajaralarida yozilishi, ko'proq a-a-b-a (kamroq a-a-a-a) tarzida qofiyalanishi kabi shakl ko'rsatkichlari asosida ajratiladi; tuyuq o'zining to'rt misradan tarkib topishi, ramali musaddasi maqsur vaznida yozilishi, ko'proq a-a-b-a tarzidagi va tajnisli qofiyaga ega bo'lishi bilan xarakterlanadi; qit'a ikki yoki undan ortiq baytdan tarkib topadi, juft misralari o'zaro qofiyalangani holda toq misralari ochiq qoladi, vazn va mazmun jihatlaridan cheklanmaydi, — ko'ramizki, bularning barida shakl xususiyatlari janrni belgilovchi asos bo'lib xizmat qiladi. Bu narsa, ayniqsa, musammatlarda (masnaviy, musallis, murabba' va h), mustazod, tarkibband, tarjeband kabi janrlarda yana ham yorqinroq ko'rinadi. Bulardan ko'rinadiki, o'zbek mumtoz she'riyatida o'zining muayyan shakliy belgilariga ega bo'lmish turg'un she'riy janrlar yetakchi o'rin tutgan. Shunisi ham borki, badiiy tafakkur taraqqiyotining muayyan bosqichida turg'un janr shakllarining yetakchi mavqe egallashi umuman jahon adabiyotida kuzatiladigan hodisadir. Masalan, Yevropa adabiyotidagi sonet, rondo, rondel, tersina, oktava kabi shakllar fikrimizni dalillash uchun yetarli. Badiiy tafakkur rivojining keyingi bosqichlarida jahon adabiyotida turg'un shakllarni inkor qilish, she'riyatning qat'iy ramkalar doirasidan erkinlik tomon intilishi kabi umumiy tendensiya kuzatiladi. Buning natijasi o'laroq, lirik asarlarni janrlarga ajratishda endilikda shakl xususiyatlaridan, aniqrog'i,

tashqi shakldan kelib chiqish imkoni yo`q. Shuningdek, lirikani janrlarga ajratishda faqat mazmundan kelib chiqish (ishqiy lirika, falsafiy lirika, siyosiy lirika qabilida ajratish) ham maqbul emas. Boz ustiga, bu holda janr mohiyatini buzib tushungan bo`lib chiqiladi. Zero, janr ma'lum bir mazmunni shakllantirish va ifodalashga xizmat qiluvchi shakl hodisasi ekanligi ayon haqiqatdir. Ma'lumki, klassik she'riyatimizda faol ishlatilgan ayrim turg'un janrlar (g`azal, ruboiy, qasida va b.), shuningdek, xorijiy adabiyotlardan o`zlashgan turg'un she'riy shakllar (sonet, rondo, tanka, xokku va b.) hozirgi she'riyatda ham oz bo`lsa-da qo`llanadi. Buning ustiga, adabiyotshunos faqat hozirgi adabiyotni o`rganish bilan cheklanmaydi, u, ayniqsa, nazariy masalalarni o`rganish va xulosalar chiqarish jarayonida umuman jahon adabiyoti materialiga tayanadi. Shunga ko`ra, o`zbek she'riyatida qo`llanilgan she'riy janrlarni, bizningcha, tubandagicha janr turlariga ajratish mumkin: 1) shakl xususiyatlariga ko`ra (bandning tarkiblanishi, qofiyalanish tartibi va h.) ajraluvchi janrlar: g`azal, mustazod, tuyuq, ruboiy, tarjiband, tarkibband, musammatlar; 2) anjumanga mo`ljallangan janrlar: nazira, badiha, muammo, chiston (lug`z); 3) xorijiy adabiyotlardan o`zlashgan janrlar: sonet, xokku, tanka, oktava, oq she'r, epigramma va h.; 4) hozirgi she'riyat janrlari: avtopsixologik lirika (uning ko`rinishlari sifatida meditatif lirika va intellektual lirika), ijroviy lirika, tavsifiy lirika, voqeaband lirika. Keltirilgan janrlarning aksariyati hozirgi o`zbek she'riyatida qo`llanadi, biroq ularning faollik darajasi turlicha ekanligini e'tiborda tutish kerak. Masalan, mumtoz she'riyatimizda eng faol sanalgan g`azal janrida hozirda ham ancha faol ijod qilinadi, ruboiy, tuyuq janrlari haqida esa bunday deb bo`lmaydi. Yoki tarjiband, tarkibband, muammo singari janrlar hozirgi she'riyatda deyarli qo`llanmaydi. Bu tabiiy ham. Chunki janr tarixiy kategoriya sanalib, u adabiyot taraqqiyotining muayyan bir davrida vujudga keladi, rivojlanadi va faol istifoda etiladi, payti kelib esa iste'moldan chiqadi. Hozirgi she'riyatda yaratilayotgan lirik asarlarni, agar ular mumtoz adabiyotimizdagi yoki xorijiy adabiyotlardan o`zlashgan janrlarda yozilmagan bo`lsa, umumiy nom bilan «she'r», «lirik she'r» deb yuritiladi. Hozirgi she'riyatda qo`llaniluvchi janrlarni yuqoridagicha turlarga ajratar ekanmiz, biz ularning shakl xususiyatlariga, biroq, mumtoz adabiyotdagidan farqli o`laroq, ichki shakl xususiyatlariga tayanamiz. Jumladan, avtopsixologik she'r deganda biz lirik qahramon va shoir shaxsiyati munosabatidan kelib chiqamiz. Avtopsixologik she'rlarning bir ko`rinishi sifatida olingan meditatif lirikaning predmeti shoir ko`nglidirki, bunda shoir ko`nglidan kechayotgan oniy kechinmalar, doim ham mantiqiy idrok etish va tushuntirish mushkul tuyg`ular ifodalanadi (shu bois ham hozirda buni "ko`ngil she'riyati" deb atamoqdalar). Umuman lirikaga xos bo`lgan lirik meditatsiya (hissiy mushohada, his-tuyg`uga yo`g`rilgan mushohada) meditatif she'riyatning asosini tashkil qiladi. Mavjudlikning konkret masalasi — hayot va o`lim, inson taqdiri yoki fe'l-atvori, jamiyat va h. masalalar haqidagi shoirning mushohadasi asosiga qurilgan she'rlar intellektual lirika namunasi sanaladi. Intellektual lirikada birmuncha sokinlik,

aytish mumkinki, birmuncha "sovuqqonlik" kuzatiladiki, bu unda aqlning hisdan ustunligi bilan izohlanishi mumkin. Masalan, A.Oripovning "Umr o`tib borar misoli ertak...", "Ona sayyora", "Nisbiylik" kabi qator she'rlari intellektual lirika namunasi sifatida ko`rsatilishi mumkin. Yuqorida aytganimizdek, ijroviy lirikada shoir o`zga shaxs ruhiyatiga kirib, o`zganing tilidan mushohada yuritadi, natijada o`sha o`zga shaxs she'ring lirik qahramoniga aylanadi. Bu haqda yuqoridagilarga shuni qo`shimcha qilish joizki, XX asrning 60- yillaridan boshlab, ayniqsa, 70—80-yillar she'riyatida tarixiy shaxslar tilidan yozilgan ijroviy she'rlarning ko`payishi kuzatiladi. Bu narsa, bir tarafdin, milliy o`zlikni anglashga intilishning boshlangani bilan, ikkinchi tarafdin, bu xil she'rlarning "so`z aytish"ga nisbatan kengroq imkoniyat yaratishi bilan izohlanishi mumkin. Masalan, X.Davron "Abulhay so`zi" nomli she'rida olis XV asrda yashagan musavvir Abulhay ruhiyatiga kiradi va uning tilidan yolg`onga asoslangan san'at, hayotni bejab ko`rsatadigan san'at haqidagi fikrlarini izhor qiladi, ijod erkinligi masalasini ko`ndalang qo`yadi. Shuningdek, Rauf Parfining "Muktibdoh", "Turkiston yodi", U.Azimning "Brut" she'rlarida ham tarixiy shaxslar ruhiyatiga ko`chish holati kuzatiladi. Hozirgi o`zbek she'riyatida tavsifiy lirika namunalari ham ancha keng tarqalgan. Tavsifiy lirikada epik unsurlar salmog`i nisbatan ustun, biroq tavsiflanayotgan, tasvirlanayotgan narsalar zahirida hamisha lirik meditatsiya mavjud. Boshqacha aytsak, tavsiflanayotgan yoki tasvirlanayotgan narsa-hodisalar, tabiat manzaralarida shoir o`z kechinmalarini, o`y-fikrlarini suratlantiradi. Masalan, Shavkat Rahmonning "Tong ochar ko`zlarin erinib", "Tun gurkirab o`sar yobonda", "Oy sinig`i to`la suvloqqa..." kabi bir qator she'rlarida ayni shunday holatga duch kelamiz. Misol tariqasida uning "Tungi manzara" she'riga diqqat qilaylik:

O`rmonlar jim, yig`lamas shamol,
soy sayramas, baqalar jimdir,
ingroqlarga to`lib ketgan tun -
g`amgin qo`shiq aytadi kimdir.
Otim o`lgan, qilichim singan,
majaqlangan sovut qalqonim,
kim tashladi meni bu chohga,
qayda qoldi yorug` osmonim!
Qayerdanman, qayga borarman,
qora zindon naqadar chuqur,
faqat toqning burjidagi oy -
tuynukchadan tushar xira nur.
Barcha azob kamlik qilganday

go'yo mazax qilganday goh-goh yopib turar tuynukni kimdir... Mazkur she'rda lirik qahramon ruhiyatidan o'tkazib berilgan tabiat tasvirida uning kayfiyati, kechinmalari, o'y-fikrlari o'z aksini topgan. Lirik qahramon o'zini asirlikdagi bahodirdek sezadi, tun tasviri uning ruhiyatidagi shu sezimni kuchaytirib ifodalaydi. She'rning kuchi shundaki, lirik qahramonning konkret holatdagi kayfiyati o'quvchi ruhiyatida shunga monand turfa kayfiyatlarni hosil qilishga, shu kayfiyat asosida ko'nglidan kechinmalar buhronini, ongidan o'yfikrlar oqimini o'tkazishga imkon beradi. Aslida shoirning tub maqsadi tabiat manzarasini chizishgina emas, shu bois u konkret manzarani oy sayramas, baqalar jimdir, hissiy bo'yoqlar bilan chizganki, natijada tabiat manzarasi ayni paytda qalb manzarasiga aylangan. Peyzaj lirikasi tavsifiy she'rlarning bir ko'rinishi, xolos. Zero, biror narsa yoki hodisani tavsiflash asosida lirik qahramon kechinmalarini ifodalovchi she'rlarning bari tavsifiy lirikaga mansubdir. Jumladan, A.Oripovning vatanni tavsiflovchi "O'zbekiston", hazrat Navoiyga bag'ishlangan "Alisher", nogoh uchragan go'zal tavsiflangan "Go'zallik" kabi she'rlari ham tavsifiy lirika namunalari sanaladi. Nihoyat, hozirgi she'riyatda ancha keng tarqalgan voqeaband lirika xususida. Xuddi tavsifiy lirikaga o'xshash, voqeaband lirikada voqeani tasvirlash maqsad emas, balki vosita sanaladi. Voqea ortida uni hissiy mushohada qilayotgan lirik subyekt qalbi akslanadi. Aytish kerakki, voqeaband she'rlarning barini ham lirik turga mansub asarlar sifatida tushunish unchalik to'g'ri emas. Qachonki she'rda tasvirlanayotgan voqea his-tuyg'ularni ifodalash vositasi bo'lsa, sodir bo'lgan voqeaning shunga mos fragmentlari uzib olib tasvirlangan (ya'ni, voqea to'laqonli gavdalantirilmagan) bo'lsagina voqeaband she'r haqida gapirish mumkin bo'ladi. Masalan, A.Oripovning "Yomg'irli kun edi" she'rini voqeaband lirika namunasi desak, uning "Sharq hikoyasi", "Hangoma" asarlari she'riy yo'lda yozilgan kichik hikoyatlar, ya'ni, mohiyatan epik xarakterdagi asarlar sifatida tushunilgani to'g'riroq bo'ladi.

Avtopsixologik lirika o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan adabiy janr bo'lib, uning nazariy xususiyatlari quyidagicha:

1.Subyektivlik: Avtopsixologik lirika asosan shaxsning ichki dunyosini, his-tuyg'ularini, fikrlarini va tajribalarini aks ettiradi. Bu janrda muallif o'zining subyektiv tajribasini o'quvchiga yetkazishga harakat qiladi.

2.Ichki monolog: Avtopsixologik lirikaning muhim xususiyatlaridan biri - bu ichki monolog. Bu shaxsning o'z-o'ziga yo'naltirilgan gaplari, fikrlari va his-tuyg'ularini ifoda etishdir. Ichki monolog shaxsning ichki dunyosini ochib beradi va o'quvchiga uning qalbini chuqur tushunishga yordam beradi.

3.Hissiylik: Avtopsixologik lirika hissiy jihatdan boy va intensivdir. Muallifning his-tuyg'ulari she'rda aniq ifodalanadi va o'quvchini o'zining hissiy holatiga jalb qiladi.

4.Shaxsiylik: Avtopsixologik lirika shaxsiy tajriba va his-tuyg'ularga asoslanadi. Muallif o'zining shaxsiy tajribalarini o'quvchiga yetkazishga, o'zining shaxsiyatini ochib berishga harakat qiladi.

5.Psixologik tahlil: Avtopsixologik lirika shaxsning psixologik holatlarini, ichki qarama-qarshiliklarini, motivlarini va hissiy jarayonlarini chuqurlik bilan tahlil qiladi.

6.Simvolizm: Avtopsixologik lirika ko'pincha simvollarni, metaforalarni va allegoriyalarni qo'llaydi. Bu simvollar shaxsning ichki dunyosini, his-tuyg'ularini va fikrlarini ifoda etishga yordam beradi.

7.Zamon va makonda ozodlik: Avtopsixologik lirika an'anaviy she'riyat qoidalariga bog'lanmaydi. Muallif o'zining shaxsiy ijodini, o'zining she'riy tilini va uslubini tanlaydi.

8.O'ziga xoslik: Avtopsixologik lirika har bir muallifning o'ziga xosligini aks ettiradi. Har bir shoir o'zining ichki dunyosini, his-tuyg'ularini va tajribalarini o'ziga xos tarzda ifoda etadi.

9.Mavzular: Avtopsixologik lirika, odatda, quyidagi mavzularda yoziladi:

- Sevgi va yo'qotish
- Umid va umidsizlik
- Hayot va o'lim
- Inson tabiatining murakkabligi
- Ichki qarama-qarshiliklar
- Shaxsiy o'sish va o'ziga bo'lgan anglash.

Avtopsixologik lirikaning nazariy xususiyatlari uni boshqa adabiy janrlardan ajratib turadi va insoniyatning ichki dunyosini tushunishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shavkat Mirziyoyev: «Adabiyot, san'at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi» // <https://xabar.uz/uz/madaniyat/shavkat-mirziyoyev-adabiyot-san'at>
2. Dilmurod Quronov. Adabiyotshunoslikka kirish
3. Choriyeva Difuza Eshmahmat qizi Yangi o'zbek she'riyatida ijroviy va personajli lirika
4. Adabit tur va janrlar. 3 jildlik.2-jild. Lirika.-T.:Fan,1992.
5. Internet ma'lumotlari